
Az óra használata – Idő és társadalom a késő Oszmán Birodalomban

A könyv szerzője *Avner Wishnitzer*, a Tel Avivi Egyetem Közép-Kelet és Afrika Története Tanszékének oktatója, Jeruzsálemben él.

Az Oszmán Birodalomban a XIX. században az órákat napnyugtától napnyugtáig számolták. A század második felében kezdték a török órarendszer (alaturka saat) mellett az európai időmérést (alafranga saat) használni.

Könyve elején Wishnitzer bemutat egy jegyzőkönyv-részletet az első Oszmán Parlament 1877. december 31-i üléséről. Az elnök és a küldöttek azt beszélnek meg, mikor ülnek össze másnap. Valahogy így: „– Hétkor. – Mi volna, ha alafranga dél előtt egy órával kezdenénk? – De nem ismerjük az alafrangát. Nincs is óránk! – Négy-félőtre nem érnek be a távollakók.” stb. (l. o.) A részlet érzékelteti, milyen nehéz volt a különböző idő-rendszerekben eligazodni. Kérdés, reggel vagy este hétről volt szó? A négy-félőt a hét órának vagy a délelőtt egynek felelt meg? És az mikor volt? Az európai utazók úgy látták, a törökök közömbösek az idő múlása iránt, nem sietnek, nem pontosak. Ezt az elmaradottság jelének tekintették. Úgy vélték, az egyetlen helyes órahasználat az európaiaké. A szerző meg akarja érteni az oszmán időrendszert, ezért az ő felfogásuk és szokásaik felől közelít a kérdéshez.

E. P. Thompson mutatott rá, hogy az ipari társadalomra való áttérés alapjaiban változtatta meg az időrendszert.¹ Ebben szerepe volt a „protestáns etikának”, az idő racionalizálásának (*Weber*) és az ipari kapitalizmus mindent árucikké tévő hatásának (*Marx*). A nagy ipari manufaktúrákban az egyenletes munkaritmust csak a mechanikus órákkal lehetett biztosítani. Az időérzekezés történeti szempontból más volt az iparosítás előtt és után, és földrajzi szempontból szintén különbözött Nyugaton és a világ többi részén. Az egyes társadalmak struktúrájától függött, relatív volt (*Durkheim*). A premodern társadalmakban az időt bizonytalan, minőségi, ciklikus jelenségnek gondolták. Nyugaton viszont kialakult az idő elvont, számokkal kifejezhető, lineáris koncepciója.

¹ E. P. Thompson, *Time, Work-Discipline and Industrial Capitalism, Past and Present* 38. 1967. 56–97.

Az 1970-es években jelent meg az a vélemény, hogy a történelmi idő lineáris fogalmán alapuló haladás-eszme nemzeti és gyarmatosítási célokat szolgált. Eszerint a különböző embercsoportok egy idővonal mentén haladnak a jövőjük felé. A modern társadalmak az idővonal csúcsán helyezkednek el, a többiek pedig annál elmaradottabbak, minél hátrább vannak az idővonalon. Az európaiak magukat tartották a legfejlettebb civilizációnak, és jogot formáltak rá, hogy uralkodjanak másokon. A nem európaiak újabban átvették a történelmi idő lineáris koncepcióját, és mérlegelik, mit kell tenniük, hogy előrébb jussanak, hogy felzárkózzanak Európához. Az ő premodern időbeliségük ütközött az órarendhez igazított nyugati életmóddal. A modernizálás az egész világra kiterjedő egységesítő tendencia, és fontos jellemzője az órára alapuló időtudat.

Az Oszmán Birodalom térben átívelt a Nyugat és a többiek, időben pedig a premodern és a modern kor határán. Nem is európai, de nem is Európa gyarmata, integráns része az iparosított világ gazdaságnak, miközben agrárország – ezért nehéz bármilyen kategóriába besorolni. Az időkultúra a történelem folyamán kialakult, az idővel összefüggő szokások, értékek és érzelmek rendszerét jelenti; meghatározza a társadalmi élet részleteinek időbeli határait. Az oszmánok órahasználatát összhangban volt időkultúrájuk belső logikájával, és egészen a XVIII. század végéig jól szolgált a rendszer szilárdságát. Ez drámaian megváltozott a XIX. században, amikor az Oszmán Birodalom kezdett beépülni az Európa-uralta világ gazdaságba, és elkezdődött a modern államépítés. Az oszmán állam ekkor kidolgozott egy új időkonstrukciót, de a régi időfelfogás használói szembe fordultak ezzel. Az oszmán időkultúra fontos terepe lett a társadalmi csoportok identitásért, korszerűségért folytatott küzdelmeinek.

A XIX. század előtt az idővel kapcsolatos sokféle nézet – a természet ritmusa adja vagy az óra méri, ciklikus vagy lineáris jelenség, egyházi avagy világi hatóság szabja meg – koherens időkultúrát alkotott. A XIX. században megtört ez a koherencia. Az időt elválasztották a kozmosztól, és az ember újította meg. Az oszmán asztronómusok a napéjgyenlőség alapján egyenlő időtartamú órákkal dolgoztak. Az órát napnyugtakor indították, s azok kétszer 12 órányit jártak a következő napnyugtáig. Ezt a rendszert nevezték „török időnek”, *alaturka saatnak*. Az alaturka eltörlése azonban hosszú ideig nem sikerült. A szerző magyarázatot keresett az alaturkához fűződő ragaszkodásnak az okaira.

Avner Wishnitzer azt tanulmányozta, hogyan változott meg az oszmán időszemlélet Isztambulban a hosszú, 1789-től 1919-ig tartó XIX. században. Azt elemezte, hogyan hatott egymásra a modern államépítés és az

időkéltúra. Kronológiai rendben követte a folyamatot II. Mahmud szultán idejétől (1808–1839) a Tanzimat- (reform) korszakon (1839–1876) és II. Abdülhamid korán (1876–1908) át egészen a második alkotmányos korszakkal bezárólag (1908–1919). Az óra ekkor fontos szervező eszköz, és a korszerűség szimbóluma volt.

Az időhöz nehéz forrásokat találni, az ugyanis mindenben ott van, és sehol sincs. A szerző levéltárak, krónikák, hadügyi iratok, folyóiratok, tankönyvek, emlékiratok, regények, versek, útleírások lapjain eredt az idő nyomába. A legrégebbi óraszámítás a babiloni rendszeren alapult, amely a Naphoz igazodott. A nap napkeltétől napkeltéig tartott. Az órák hossza az évszaktól függött. Ezt nevezték *szезона́lis órá*nak. Ez és az *alaturka saat* mellett a század közepén egy harmadik rendszer, az „európai idő” kezdett terjedni. Ez egyenlő hosszúságú órák két köréből állt, s déltől délig tartott. A neve *alafraṅga saat*. A két utóbbi rendszerben mechanikus órát használtak. A szerző ezek alapján próbálja megfejteni, hány órára is beszélték meg 1877-ben az oszmán parlament tagjai a következő ülésük kezdetét. Nem volt könnyű dolga.

Az iszlám kalendárium az éveket a hidzsrától, a Próféta Mekkából Medinába menekülésétől, 622. július 16-tól számítja. A hidzsra kalendárium holdnaptár, s mivel a holdév 11 nappal rövidebb a napévnél, 30 év kell, hogy a különbség kiegyenlítődjék. A társadalom a Juliánus-féle napnaptárt használta, mert az kiküszöbölte az eltérést, de az éveket a hidzsrától számította. A hivatalos naptárt a hidzsra év és a napév egyeztetésével a főaszttronómus, a *müneccimbasi* készítette el, és a szultán engedélyezte. A kalendáriumban a müneccimbasi a csillagok állásából megjövendölte, mely napok lesznek sikeresek, mikor érdemes az új szultánnak trónra lépni, csatába indulni.

A ptolemaioszi geocentrikus modellben a Földet kilenc állandóan forgó szféra veszi körül. A szférák, az égitestek, az idő és az ember sorsa elválaszthatatlanok egymástól. Ezt a hiedelmet tükrözi *Refi-i Kalayi* verse (+1822) és a szufi hagyomány. A szférák, évszakok ciklikusságát romboló erőknek gondolták, és a dinasztiki bukását e hatásnak tulajdonították. Az idő ciklikusságát a XIX. században a történelem idővonalán elérhető haladás gondolata váltotta fel. A modern ember az időt kvantitatív, mérhető, folyamatos jelenségnek tartja. Éppen a mérhetőség következtében lehet időbeli tervet, menet- és órarendeket készíteni. Az időnek mennyiséggé alakítását a mechanikus óra tette lehetővé, és a kapitalizmus tette szükségessé.

Az oszmán időbeliségben már a kora újkorban együtt volt jelen az idő ciklikus és lineáris felfogása. A társadalom a reggeli ima után kezdte a munkát, és az esti ima előtt fejezte be. Az imákon kötelező volt részt venni. Az óra kezelője a *muvaḱkit* volt. Ő számolta ki az égitestek járása és asztronó-

miai táblázatok alapján az imák időpontját, és ezzel meghatározta a napi teendők idejét. Az emberek a muvakkit-házak homlokzatán lévő órákhoz igazodtak. Az első mechanikus óra a XV. század vége felé érkezhetett be a birodalomba, de a XVIII. század második felében már ezerszámmra vették, használták. Ugyanekkor számos óratornyot építettek mindenfelé. Vidéken még sokáig a szezonális óra szerint éltek. A mechanikus órákat krónikák és versek ünnepelték, például *Szabit* és *Kalayi* a költészetében.

Az idő öröklött struktúrája azonban tovább is alakította a mindennapi élet ritmusát. Ez az, amit az európai utazók nem értettek meg. Az elmaradottság tünetének tartották, hogy zsúfolt, fűtetlen előszobákban vég nélkül kellett várakozniuk a török nagyúrra. Holott a várakoztatás társadalmi rítus volt, azt jelezte, hogy a magas rangú hivatalnok fölötte áll az alárendeltnek, az pedig türelmes várakozásával hűségét, szolgálatát bizonyítja. Az udvartartás tagjainak mindenkor a nagyúr rendelkezésére kellett állniuk. A szultán bármikor bárkit vagyon- és fővesztésre ítéltetett. A nyugatiak számára „irracionalis” volt az alárendeltnek ilyen függősége. Az oszmánok a szerencse ilyen forgandóságát az égitestek mozgásának tulajdonították. A hatalomra nem vertikálisan, a lent és fent fogalmakkal gondoltak, hanem horizontálisan képelték el: közel a központhoz vagy távol tőle. A költők, például *Antepli Ayni* is e patrimonialis rendszerben mozogtak: dicsérték a nagyurat és rágalmazták az ellenfeleit. Az oszmán időkultúra maga is a patrimonialis hatalmi viszonyokat szolgálta. A rendszer a palotából sugárzott szét, de az időmérés helyi jellegű volt.

A XIX. században a birodalom igen gyér írásos adminisztrációja központosított, kidolgozott bürokratikus rendszerré vált. Az időbeosztást ésszerűsítették, és mindenkire kiterjesztették. Kialakult a korszerűsítésért dolgozó időtudatos bürokratikus elit. Ennek ellenére a Portán továbbra is a nappali világosság és az imák ideje szerint dolgoztak. Túl sok volt a hivatalnok és többségük képzetlen; egy nagy helyiségben sokan dolgoztak, és ügyfelek tömegei tolongtak körülöttük. Az ügyintézők a magánügyeikkel is foglalkoztak. Az állam 1786-tól előírta, hogy „korán” be kell érkezni a hivatalba, és alaturka 10-re (délután 4-re) be kell fejezni a munkát. Az alattvalók ügyeit késedelem nélkül el kell intézni, a napi teendőt nem szabad másnapra halasztani. A feltorlódtott várakozó tömegek miatt elrendelték, hogy vidékiek csak három napig tartózkodhatnak a fővárosban. Mégsem javult a helyzet a Tanzimat-korszakban: a mechanikus órákat ezután is a Nap járásához igazították, a hivatalnokok késtek.

A „hivatalos alaturka órát”, a muvakkit a Yeni Cami mecset óráján állította be. Ezt a mecsetet, és több muvakkit-házat és óratornyot II. Mahmud

szultán építtette a XIX. század elején. Az 1830-as években minisztériumokat alapítottak európai mintára, majd 1839-ben kiadták a Gülhane reformdiktumot. Ebben ismét szabályozták a heti munkaidőt, feljegyezték és büntették az elkésőket, megszabták az ebéd idejét. Az 1870-es évektől a táviró révén intenzívebb lett az érintkezés a központ és a vidék között, és hatékonyabbá vált az ellenőrzés.

Az 1880-as években II. Abdül-Hamid szultán palotája előtt hivatalnokok és külföldiek tömegei váraкоztak. A szultán későn kelt, éjszakáig dolgozott, de a titkár-pasa még azt sem jelezte, ha már nem volt miért tovább várni. Oszmánok és külföldiek tehetetlenül álltak szemben ezzel a szultáni önkényel. A hatékony bürokrácia most sem valósult meg. A hamidi-korszaknak az ifjútörökök forradalma vetett véget 1908-ban. Ekkor fiatal katonatisztek és bürokraták kerültek magas állami pozíciókba. 1909-ben minden vidéki tartományban bevezették az isztambuli munkarendet. A munkaidő alaturka kettőtől négy-harmincig, majd másfél óra szünet után hattól tíz-harmincig tartott. A vidéki kormányzók ellenálltak az egységesítésnek. A helyi tradíciók és a centralizációs törekvések között állandó volt az ellentét. Ekkor Isztambulból képzett bürokratákat küldtek vidékre, és megszüntették a helyi autonómiát. 1909 októberében bevezették az alafraंगा időt, ezzel közelítették Európához.

A hamidi rezsím idején a rendelkezések ellenére az időkultúra még mindig szorosan kapcsolódott az isteni rendszer természeti ciklusaihoz. Sokan nem fogadták el a „bürokratikus időt”, még nem távolodtak el a természet ritmusától, a vallási gyakorlattól és a patrónusi hatalmi struktúrától.

Az időmérés a hadseregben

A legfontosabb reformok III. Szelim Új Rendjének, és II. Mahmud Új Hadseregének létrehozása voltak. Mahmud 1826-ban feloszlatta a janicsár hadtesteket. Az európai hadászatból átvették a hordozható tűzfegyverekkel való összehangolt tüzérségi támadás módszerét. A katonákat sűrű sorokban állították fel, és a sorokat egymás után léptették elő, így állandó tűz alatt tudták tartani az ellenséget. *Michel Foucault* javaslatára a katonákat állandóan gyakorlatoztatták. A kézikönyvek előírták, hogy a hadsereg egy emberként, együtt mozogjon. Megszabták, percenként hány lépést kell a katonának megtenniük menetelés közben; milyen távolság legyen közöttük, stb. Mégsem szilárdult meg a fegyelem az oszmán hadseregben. Kudarccal jártak rájuk erőltetni a porosz katonai fegyelmet. Nem tudtak manőverezni, vereséget szenvedtek 1832-ben és 1839-ben az oszmán-egyiptomi seregtől.

II. Mahmud 1826-ban kibocsátotta a Regular Army Code-ot. Ez előírta, hogy egész nap foglalkoztatni kell a katonákat. Hasonló reformot III. Szelim a dologtalanul lődörgő városiakra vonatkozóan vezetett be. A Code megszabta, hogy a laktanya-iskolákban a reggeli ima után lecke következik a Koránból, ezután vallási témát beszélnek meg, majd katekizmus és prédikáció következik. Egy adott feladatot be kell fejezni a következő imáig. A rutin feladatokat egyszerre kell végezniük a katonáknak. (Hogy a harcászatot mikor gyakorolták, arról nem szól a könyv. *F. M-né*) Az oroszoktól elszenvedett 1877–78. évi háborús vereség után újabb reformok következtek. Képzett tisztekre cserélték fel a régieket. Angol, francia, német, orosz hadászati tanulmányokat fordítottak le számukra, hogy megismerkedjenek az európai időszámítással és a korszerű harcászati manőverekkel.

Az oszmán hadsereg békeidőben több mint negyedmillió katonával, az I. világháború idején pedig 2 millió 850 ezer fővel rendelkezett. A tisztek összetartó csoportot képeztek. Colmar von Der Goltz porosz tábornok úgy vélte, megsemmisítő totális háború következik, erre kell felkészülni. Ez a kissé romantikus nacionalizmus, militarizmus jellemző volt az oszmán tisztek gondolkodására. Az új hadsereg tanult fiatal tisztjei (a *mektepli* tisztek) feladatuknak tekintették az idő minden pillanatának kihasználását a nemzeti haladás érdekében. Erről olvastak *Oszmán Szenai* újságíró és Muhtár pasa írásaiban, és ezt a gondolkodást terjesztették a társadalomban is.

A XIX. században még az imaciklusokra, az alaturka időre épült az egész államapparátus. 1912 májusában egy dekrétum bevezette az európai közép-időt a hadseregben, majd kötelezővé tette mindenki számára.

Az iskolák fejlesztésére

a hamid-rezsim a XIX. század utolsó harmadában kerített sort. A XVIII. század végéig az iskolák magánszemélyek és vallási alapítványok kezében voltak. Nem volt egységes, központi irányítás. Elemi vagy Korániskolák (mektep) mindenütt voltak, ezután a kollégium alsó tagozata, a medresze, majd a kollégium felső tagozata következett, ez utóbbiak a nagy városokban. Az ulema az alsó tagozatban a társadalmi szokásokat tanította meg a gyerekeknek, de a fő tárgy a Korán verseinek ismételtetése, memorizálása volt. A medreszébe átlépő tanulóra a jogtudomány szövegeinek betanulása várt. Aki gyorsan tanult, az tovább haladhatott a tananyagban. Ez az egyéni ritmus ellentétben állt a modern nevelés kollektív jellegével, ami szerint a diákokat osztályokba osztották be, és a tanítást órarendhez kötötték. Az oszmánok a hagyományos órarendszer és a korszerű időszervezés között próbáltak kompromisszumot találni.

Az első katonai iskolákat II. Mahmud idején alapították. 1892-ben már 27 ilyen iskola működött az országban. A gyerekek 9–11 év tanulás után léphettek be a Hadi Akadémiára. Az alaturka órarend miatt jellemző volt az összevisszaság. Nem mindenben valósultak meg a code előírásai, de távolodtak a mektep és medresze iskoláktól. Új rendszerű civil nevelési intézményeket a Tanzimat (1839–76) elején létesítettek. Az 1850-es években számos minta elemi iskola volt már vidéken is. 1858-ban leányiskola nyílt. Sok újítás kötődik *Szelim Szabit* nevéhez. Osztályokba osztotta be a gyerekeket, így szimultán lehetett tanítani. Az egyes tárgyaknak megszabott időtartama volt.

II. Abdül-Hamid szultán erősen centralizált iskolarendszert hozott létre, Alafranga-időben tanítottak, de reggel alaturca idő szerint kezdtek. Megszabták az órák számát, időtartamát, meghatározták a tanév kezdetét, végét és a heti óraszámot. Szabályozták a vizsgák rendjét. Ez az órarend tipikus példája volt annak, ahogyan az oszmánok összeegyeztették a régi és az új elemeket. Az iskola teljes unalom volt, és annyira idegen a külvilágtól, hogy a kikerülő fiatalok nehezen tudtak alkalmazkodni. Az órarend a tanárok számára is parancs volt. A 10 perces késést már levonták a fizetésükből. A kötelező tananyagot a tankönyvek szabták meg, a tanárok nem változtathattak rajta. A gyerekeknek azt tanították, hogy a feladatokat időben el kell végezni, mert ezzel hozzájárulnak a nemzet gyarapodásához. A higiénével foglalkozó tankönyvek pontos időbeosztást írtak elő. Kijelölték, mikor kell enni, inni, aludni és a szükségét elvégezni. Az egészséges emberek hozzájárulnak az ország modernizálásához – tanították. A nőknek szánt tankönyvek a háztartási munkát és a gyermeknevelést a háziasszony hazafias kötelességének tüntették fel, amellyel a nemzet javát szolgálja. A nők nem szórakozhattak az utcán. Csak a napi teendőikkel foglalkozhattak. Elvárták tőlük, hogy a nemzetet szolgálják, de nem léphettek ki az otthon falai közül. Alárendelt helyzetben éltek.

A hamidi-rezsimet az ellenzék rendezetlen, pazarló, elmaradott rendszernek látta, ezért a megbuktatása után az élet minden részletét átszervezte.

Az utcai, vasúti és tengeri szállítás

Ezeknek a hálózatoknak szükségszerűen órarend szerint kellett működniük. A szerző nyomon követte a vízi közlekedés fejlődését. Eleinte kis csónakok jártak a Boszporuszon. Számuk 1802-ben 4 ezer, 1844-ben pedig már 19 ezer volt. A kormány 1851-ben megalapította a Hasznos Társaságot (Beneficent Company) a közönség szállítására. 1895-ben Isztambul lakóinak

száma közel egy millió volt, ekkor a társaságnak 46 komphajója volt, és 10 millió embert szállított, 1908-ban pedig már 12 milliót. Nagyon pontosan meg kellett szervezni a gőzhajók, kompok és a kikötői személyzet együttműködését. E célból 1888-ban személy- és áruszállítási code-ot adtak ki (*nizamname*). Ez az időtáblázat a tevékenységek minden részletére kiterjedt. Az 1902-es hajózási menetrend a távolságok megtételének időbeli felbecsülésére alapult. A vasutak és hajók menetrendjét egymáshoz igazították. Ez fontos lépés volt a modernizáció felé, mert az államnak egyszerre kellett áttekintenie és összehangolnia a különböző ágazatokat.

Az alaturka időrendet a kormány a hivatalnokai munkavégzéséhez igazította. Az időt a Yeni Cami mecset órája mutatta. 1909-ben egységesítették a hivatali órákat: a munka dél előtt három órával kezdődött és dél után négy és fél órával végződött. A tumultusok elkerülése végett a kompokat tíz perces idő-különbségekkel indították. Bármilyen kis változtatás maga után vonta az anatóliai vasút és a Boszporuszon közlekedő hajók egész menetrendjének átrendezését. 1913-ban már az órák, és nem az imaciklusok szabták meg az élet menetét. A vasúti menetrend mindenfelé elvitte az új időszemléletet. Magasból nézve a városnak teljesen szinkronizált rendszernek kellett lennie, amely meghatározott időpontokban meghatározott utakra kanalizálja az embereket. A valóság messze volt ettől az ideális állapottól.

A XX. század fordulóján az új szállítási technológia példátlan sebességet és kényelmet nyújtott. A vasúti és hajózási társaságok, automobilgyárak versengtek egymással a gyorsaságért. Az emberek is felgyorsultak, hiszen el kellett érni a kompot, a vonatot, időben be kellett érni a munkahelyre. Isztambul csatlakozott a mindig rohanó modern fővárosokhoz. Új jellemző volt a dugóban várakozás. Ez frusztrálta a modern városok lakóit. A katolikus isztambuli közlekedésről viccek, karikatúrák készültek. Új volt az is, hogy míg régen a járművek vártak az utasokra, most ez megfordult. Ha kimaradt egy járat, az idő iránt „közömbös”-nek tartott oszmánok dühösek voltak. Hamarosan várótermeket kellett építeni a Boszporusz kikötőiben.

Az oszmán állam rendet próbált teremteni az isztambuli éjszakában is. A matrózokat a galatai kikötőben többnyire görög és máltai bűnözőkből toborozták. Ők úgy kerültek ki az oszmán törvények hatálya alól, hogy felvették magukat a brit hajókra. Virágzott az alkoholkereskedelem. A bűnözés mértéke az egekig ért. Ezért az állam modern rendőrséget hozott létre, és kiépítette az éjszakai világítást. Hajnalban nem volt szabad az utcán járni. Korlátozták az alkoholfogyasztást, napnyugtakor bezárták a kocsmákat, de azok küzdelmet indítottak az éjszakai nyitvatartásért.

Az állam az órára alapozott szabályaival ugyanazt a törvényes, racionális rendet akarta megvalósítani, mint a Tanzimat-állam a kodifikációs erőfeszítéseivel. Az óratornyok az állam hatalmát képviselték, az állam szabta meg, hány óra van. A XX. század elején a fejlődés már összekapcsolta a birodalmat a világ többi részével. A reformok ellenére a washingtoni Nemzetközi Meridián Konferencia idején, 1884-ben az Oszmán Birodalomban még egyaránt használatban volt az alaturka saat és az alafranga saat időszámítás.

Kulturális irányzatok

Bár a hamidi vezetők belátták, hogy szükség van az európai idő bevezetésére, mégsem nyúltak hozzá az alaturka időhöz. Az ifjútörökök türelmetlen, radikális csoportja, Az Egyesülés és Haladás Bizottsága (CUP) a történelmet a nemzetek versenyének tekintette, és mielőbb meg akart szabadulni a múlt terheitől. Ezért az 1910-es években szorgalmazta a középídőre áttérést. Az alaturka-rendszer eltörlése politikai kérdéssé vált.

A Föld tengelye ferde, a Nap körüli pályája ellipszis alakú, ezért a Föld forgási sebessége nem egyenletes. A napidő ezért évszakonként változik. A középídő ennek a nem egyenletes mozgásnak az évi átlagát jelenti. A mechanikus órák a különböző hosszúságú szezonális órákat nem tudták mutatni, de a középídőt igen. Az európai városok a XVIII. század végén már mechanikus órákat használtak, és középídőben gondolkodtak. A vidék még sokáig helyi idő szerint működött, és ez súlyos gondot okozott például a vasúti közlekedésben. Az 1840-es években a telegráf kezdte egységes hálózattá szervezni a távoli településeket. A globalizálódó gazdaságban a szállítás állandó, megbízható időszámítást igényelt. Japán 1888-ban, Olasz- és Németország 1893-ban, Spanyolország 1901-ben, Franciaország 1911-ben tért át a greenwichi időre. Az oszmánok számára ez teljesen idegen rendszer volt, ezért nem vették át azonnal. Az újságok magyarázták el, hogyan lehet a két rendszert átszámítani, és olyan zsebórákat és óratornyokat készítettek, amelyek mindkét időt mutatták.

Az oszmánok a XIX. század közepén kezdtek gondolkodni, milyen reformok révén érhetik utol a történelmi idővonalon messze előttük járó Európát. Az alaturka és alafranga vita is erről szólt. Attól tartottak, hogy a „túlságos westernizáció” révén az európai hatalmak befolyásuk alá vonhatják a birodalmat. Leginkább a nép félt az idegen hatástól. II. Abdülhamid szultán úgy vélte, az európai civilizációtól a technikát érdemes átvenni, az eszméket nem. Az ifjútörök értelmiség viszont *Benjamin Franklin* nyomán

azt hirdette, az idő hasznos beosztásával anyagi gyarapodást lehet elérni. Idézték „az idő pénz” és Franklin más szállóigéit. (Az Út a gazdagsághoz című munkát lefordították oszmán-törökre.) Az idő kihasználásáról írt *Ahmed Midhat* és *Serif Mardin* is. Midhat megteremtette Felatun bejt, a lusta, Nyugatot majmoló alakot, és a takarékos Rakim efendi figuráját, az első homo economicus-t a török irodalomban. A kalendáriumok az alaturka és alafraanga időkből hibrid rendszert alkottak az olvasók számára. A legismeretesebb almanach-író *Ebüziyya Tevfik* volt.

Az irodalom az olvasókban azt az érzést keltette, hogy ugyanahhoz az időrendszerhez, ugyanahhoz a közösséghez tartoznak. A korábbi divánköltészet az elitnek szólt, mert török, arab, perzsa tudást igényelt, és a kéziratokhoz sem lehetett hozzáférni. A XIX. század második felében a nyomtatás olcsón, tömegesen állította elő az olvasnivalót. Az állami nevelés írástudó tömegeket teremtett. Az újságok közérthető nyelven írtak. Az új generáció a prózai műfajok felé fordult. Ezekben a haladásról, helyes időbeosztásról olvashattak. (*Senai Osman Calisalim* (Dolgozzunk!), Asker 1, 1908. szept. 3. és *Ussama Makdisi*: Ottoman Orientalism, American Historical Review, 3. szám, 2002.)

A XX. század elején az ifjú katonatisztek és tisztviselők a hamidián rendszer túldíszített stílusától, a szufi tudomány antipozitívizmusától, a kozmológia tudománytalanságától és a régi időrendszertől mielőbb igyekeztek megszabadulni. A civilizáció vonatát, ha lélekszakadva is, de el kellett érniük. 1910-ben Ahmed Muhtár pasa azt indítványozta, hogy az alaturka időt és a középidőt tüntessék fel egymás mellett. A „turbános küldöttek” tiltakoztak mondván, ez ellentmond az iszlám tanításainak. Ekkor Hasszán Hamid az alaturka idő eltörlését javasolta. Az Államtanács „alkalmas időre” elnapolta a javaslatot.

1912–13-ban a párizsi nemzetközi konferencián azt javasolták, az időmérés módszere legyen egységes és kötelező az egész világon. A javaslatot 1913-ban az oszmán kabinet is ratifikálta Párizsban. Ezután Isztambulban egy rádió-telegráf központ fogadta a Párizs közvetítésével Greenwichből érkezett nemzetközi időjelet, és a Galata-torony órája déli 12-kor pontosan mutatta a greenwichi időt. 1916 végén már az egész Isztambul a középidő szerint élt.

Ezzel még mindig nem vált egységessé a birodalomban az időmérés. Az alaturka rendszer az oszmánok szemében a természethez igazodott, az európai idő pedig idegen volt számukra, emellett az európai uralom rémképét vetítette eléjük, azaz identitás-kérdéssé vált. Az óratornyok a régit, a hagyományt, a saját rendszert őrizték. Maga Abdülhamid szultán a közép-

idő mellé állt. Az időmérés megváltoztatása a birodalom jövőjéért vívott küzdelmek része volt.

Avner Wishnitzer igen részletesen tárgyalta azt a fejlődést, amely a XIX. században az Oszmán Birodalomban végbement a közigazgatás, a hadsereg, az iskoláztatás és a kultúra területén. Az új időkultúra megteremtése szintén a korszerűsítés része volt. A modern államépítés közepette ment végbe. Az újjító oszmán államnak döntő szerepe volt benne. A nagy állami rendszerek, a víz- és gázvezetékek és a szállítás, továbbá számos magántársaság, mind európai időrendszerben dolgoztak. Az ipari fejlődés lerombolta a korábbi termelési módokat és hatalmi struktúrákat, és milliókat vetett alá a fegyelem új formáinak. Először a nagyvárosi elit vette át az új idő-felfogást. A birodalom összeomlása idején a földművelő, állattenyésztő vidéken még tovább élt a régi időszámítás.

A hamidi korszak az idegen és a hazai, a régi és az új összeegyeztetésére törekedett. A XX. század elejére a művelt emberek világnézetébe beépült az idő fontosságának tudata. Az ifjútörökök időszaka átmenet volt, majd a reformer CUP már az alaturka idő eltörlését követelte. Ez az új generáció elszakadt a diván-hagyománytól és a kozmológiától; az idő számukra nem a sorsot jelentette, hanem valami megreformálható. Az oszmán kalendáriumot és órarendszert a világ időhálózatához akarták kapcsolni. A radikális CUP-nak nem sikerült eltörlőnie az alaturka rendszert.

A függetlenségi háború után létrejött Török Köztársaság alapvető változásokat hozott. Musztafa Kemal vezetésével az Európához húzó erők már figyelmen kívül hagyták az ellenzékét, és szakítottak a múlttal. Az „új korszak” minden régi maradványt eltörlött: megszűnt a kalifátus, a régi főváros, az ábécé, a régi egyenruha. Az új Török Parlament 1925-ben eltörlötte mind a hidzsra kalendáriumot, mind az alaturka rendszert.

Ahmed Haszim író (+1933) gyönyörű sorokban siratta el az alaturkát. Az az időrendszer a sajátunk volt – írta. A muszlim hozzá volt szokva, hogy a nap a hajnal sugarával kezdődik, és a szürkület utolsó fényével ér véget... A mi időnk tiszteletreméltó és szent volt. Az idegen órák felborították az életünket, valami ismeretlen törvény szerint átigazították úgy, hogy a lelkünk nem ismeri fel... Most a muszlim házakban az órák egy másik világ idejét mutatják... Mint az utazó, aki eltévedt a sivatagban, elvesztünk az időben. (190–191. o.)

A szerző a szöveghez igen bőséges magyarázatot csatolt (193–240 o.), és gazdag bibliográfiával (241–266) és abécérendes mutatóval zárta a kötetet.

* * *

Ha nem tudnánk megérteni az oszmán-törököknek a régi időrendszerükhöz fűződő, mélységes ragaszkodását, akkor gondoljunk a britekre, akik egészen 1971-ig nem mondtak le hagyományos pénz- és mértékegységeikről, holott körülöttük már az egész világ a 10-es számrendszerben számolt.

Avner Wishnitzer: Reading Clocks, Alla Turca – Time and Society in the Late Ottoman Empire. (Az óra leolvasása, a „török óra” – Idő és társadalom a késő Oszmán Birodalomban) The University of Chicago Press, Chicago and London, 2015. 273 o.

Fodor Mihályné